

Кожухівська Р.Б.кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи
Уманського національного університету садівництва**Саковська О.М.**кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи
Уманського національного університету садівництва**Kozhukhivska Raisa**

Uman National University of Horticulture

Sakovska Olena

Uman National University of Horticulture

КЛАСТЕРИЗАЦІЯ ЯК ІНТЕГРАЦІЙНА ФОРМА РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОГО РЕГІОНУ

CLUSTERING AS AN INTEGRATION FORM OF TOURISM DEVELOPMENT

У статті проведено дослідження інноваційних форм розвитку туристичного регіону на основі кластерного підходу. Визначено, що посилення глобалізаційних процесів підвищує значення взаємодії бізнесу і збільшує значення інтеграції в діяльності господарюючих суб'єктів. З'ясовано, що нині проблема реалізації кластерної політики розглядається в межах концептуальної основи формування поліцентризму, на основі розвитку інноваційних центрів з розвинутою економікою. Зазначено, що завдяки поєднанню підприємницької активності туристичної індустрії з національними особливостями господарювання в регіоні забезпечуються синергетичні і мультиплікативні ефекти. Вказано, що інноваційний розвиток регіону на основі кластеризації полягає в можливості зниження різного роду економічних ризиків, пов'язаних із вузькою галузевою спеціалізацією територій, зокрема для територій, що зорієнтовані на розвиток сільськогосподарської галузі. У процесі дослідження побудовано інфологічну модель інноваційного розвитку туристичного кластера на основі виділення базових чинників і умов розвитку території.

Ключові слова: регіон, регіональна політика, економіка, інтеграція, туризм, кластер.

В статье проведено исследование инновационных форм развития туристического региона на основании кластерного подхода. Определено, что усиление глобализационных процессов повышает значение взаимодействия бизнеса и увеличивает значение интеграции в деятельности хозяйствующих субъектов. Установлено, что в настоящее время, проблема реализации кластерной политики рассматривается в рамках концептуальной основы формирования полицентризма, на основании развития инновационных центров с развитой экономикой. Отмечено, что благодаря сочетанию предпринимательской активности туристической индустрии с национальными особенностями хозяйствования в регионе обеспечиваются синергетические и мультипликативные эффекты. Указано, что инновационное развитие региона на основании кластеризации заключается в возможности снижения различного рода экономических рисков, связанных с узкой отраслевой специализацией территорий, в частности для территорий, которые ориентированы на развитие сельскохозяйственной отрасли. В ходе исследования построена инфологическая модель инновационного развития туристического кластера на основании выделения базовых факторов и условий развития территории.

Ключевые слова: регион, региональная политика, экономика, интеграция, туризм, кластер.

The contemporary task of the state regional policy of Ukraine is to head all efforts to reformat the economic space of the regions in order to create a stable territorial and economic basis. Reliance points of economic growth of the region should be new forms of spatial organization of the economy, possessing competitive resources (innovative, investival, personal, financial, etc.) and able to generate and concentrate flows of goods and services within the territories. In our opinion, tourism can be the basis for the development of the region, which will contribute to its economic growth. The tourism industry

has significant investical and innovative potential and due to the possibility of effective combination of entrepreneurial activity within the tourism industry with traditional style and national economic features, significantly ensure synergistic and multiplier effects provided in regional economies. This ability allows tourism clusters to play an important role in forming the basis for the structure of the region's production and economic system. The purpose in article is to explore innovative forms of tourism region development based on cluster approach and to determine the conditions for its effective implementation. The article investigates innovative forms of tourism region development based on cluster approach. It is determined that the strengthening of globalization processes increases the value of business interaction and increases the importance of integration in the activities of business entities. It is found out that, at present, the problem of implementation of cluster policy is considered within the conceptual framework of polycentrism formation, on the basis of development of innovation centers with developed economy. It is stated that due to the combination of entrepreneurial activity of the tourist industry with the national characteristics of economic management in the region, an increase in economic effect is ensured. It is indicated that the innovative development of the region on the basis of clustering consists in the possibility of reducing various kinds of economic risks related to the narrow sectoral specialization of territories, in particular for territories focused on the development of the agricultural sector. In the course of research, an infological model of innovative development of the tourist cluster was built based on the allocation of basic factors and conditions of development of the territory.

Key words: region, regional policy, economy, integration, tourism, cluster.

Постановка проблеми. Сучасним завданням державної регіональної політики України є спрямування усіх зусиль на переформатування економічного простору регіонів з метою створення стійкого територіально- економічного базису. Так, у тексті Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року [1] підкреслюється, що опорними точками економічного зростання повинні стати нові форми просторової організації економіки, що володіють конкурентними ресурсами (інноваційними, інвестиційними, кадровими, фінансовими, тощо) і здатні генерувати і концентрувати потоки товарів і послуг у межах територій.

Зважаючи на вказане, постає питання в осмисленні ролі і місця окремих галузей і сфер діяльності в структурі регіонального економічного простору, а також виявлення форм господарської діяльності, які здатні забезпечити організацію ресурсного потенціалу таким чином, щоби створити умови для модернізації території з подальшим упровадженням інтеграційно-інноваційних процесів. Основна мета такого підходу полягає в тому, щоб максимально сприяти розширенню економіко-технологічних можливостей сфер людської діяльності, підвищувати потенціал територій до освоєння інновацій.

На нашу думку, індустрія туризму має значний інтеграційно-інноваційний потенціал. Завдяки можливості ефективного поєднання в межах індустрії туризму підприємницької активності з традиційним укладом і національними особливостями господарювання в регіональних економіках забезпечуються значні синергетичні і мультиплікативні ефекти. Така здатність дає змогу туристичним кластерам зіграти важливу роль у формуванні базису для структури виробничо-господарської системи регіону.

Нерозвиненість в Україні внутрішнього туризму веде до того, що території не отримують економічних вигод від розвитку туризму. Щоб туризм став прибутковим бізнесом і сприяв розвитку економіки, необхідно його розвивати відповідно до нової парадигми конкурентоспроможності, заснованої на кластерному підході [2, с. 26]. Указане зумовлює актуальність проблематики статті і потребує подальшого теоретико-методологічного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх років дослідження можливостей реалізації потенціалу кластерів у модернізаційному розвитку економіки регіону залишається в центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників [3; 4; 5]. Посилення глобалізаційних процесів підвищує значення взаємодії бізнесу і збільшує значення інтеграції діяльності господарюючих суб'єктів. Розвиток регіональних туристичних кластерів для багатьох країн є одним з основних інструментів економічного розвитку.

Нині проблема реалізації кластерної політики розглядається в межах концептуальної основи формування поліцентризму, на основі розвитку інноваційних центрів із розвинутою економікою. Якщо на початковому етапі акцентувалося на розвитку інтеграційних взаємодій великих корпорацій (об'єднань) у структурі кластерів, то в останні роки все більше уваги надається взаємодії бізнес-процесів. Особливістю постановки такого роду завдань, на думку А.П. Безхлібної [6, с. 15], є можливість залучення територій з різним економічним рівнем розвитку у процеси прискореної модернізації.

Розвиток регіональних туристичних кластерів для багатьох країн є одним з основних інструментів економічного розвитку. Туристичні мережі формують своєрідну матрицю

капіталізації регіональних активів і додають до капіталу розміщених на ньому підприємств своєрідний «територіальний прибуток» [7, с. 120]. Крім того, в структуру туристичного кластера поряд із постачальниками туристичних послуг залучаються додаткові суб'єкти, діяльність яких безпосередньо пов'язана з функціонуванням туристичного комплексу, – медичні установи, науково-дослідні організації, підприємства роздрібної торгівлі, видавництва та ін. Наприклад, на думку Х. Гебрахта [8], якщо основні елементи основи регіону будуть сформовані підприємствами сфери туризму, то в регіоні також успішно можуть розвиватися інноваційні виробництва медичних препаратів, промислове виробництво товарів для туризму і спорту, високотехнологічне виробництво будівельних матеріалів (для зведення нових сучасних об'єктів санітарно-курортного лікування) тощо. Така міжгалузєва інтеграція передбачає виникнення нових форм і технологій співпраці. Тому в роботах деяких дослідників [3; 4; 6; 7] на перший план виступає аналіз різних моделей взаємодії підприємств і організацій туристичної сфери з іншими галузями.

Як зазначають Д. Фанденуа та К. Бадель, досліджуючи підходи до створення туристичних кластерів, найбільшого поширення у вітчизняній і зарубіжній практиці отримала вертикальна модель їх формування, коли кожен наступний суб'єкт взаємодії є споживачем продукту попереднього суб'єкта [9, с. 406].

Однак у міру поширення ідей про те, що кластерні утворення створюють переваги для показу інноваційної активності, і розуміння того, що використання тільки цінових факторів не забезпечує зростання конкурентоспроможності, зросла потреба у виявленні можливостей інтеграції виробничо-господарських зв'язків і процесів у наданні туристичних послуг нової якості. Тому саме сучасне розуміння туризму підкреслює його інтеграційну природу. Так, У.Я. Андрусів визначає кластер як «об'єднання підприємств, що розташовані у географічній близькості одне до одного, які формують і обслуговують туристичні потоки на основі використання рекреаційного потенціалу території» [10]. Подібне визначення близьке й до праць інших учених [6, с. 16; 11, с. 78], що розглядають туристичний кластер як міжгалузєвий господарський комплекс, об'єднаний єдиним технологічним процесом обслуговування споживачів або беруть участь у формуванні єдиного туристичного продукту підприємств і організацій. Причому багато вчених поділяють позицію про можливість використання інтеграційного потенціалу туристичної сфери в розвитку соціально-економічної системи регіону [12].

Зважаючи на вказане, на нашу думку, інтеграційна форма розвитку туристичного регіону на основі кластеризації є сукупністю інноваційних системних характеристик, що генеруються економічними суб'єктами у сфері туризму, і зумовлює регіональні фактори соціально-економічного розвитку.

Мета статті полягає у дослідженні інноваційних форм розвитку туристичного регіону на основі кластерного підходу та у визначенні умов його ефективної реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія економічного зростання багатьох регіонів світу свідчить про тісний зв'язок індустрії туризму з показниками соціально-економічного розвитку території. Туризм сприяє притоку іноземної валюти, забезпечує створення нових робочих місць, стимулює розвиток інфраструктури як регіону, так і країни загалом. Так, для прикладу, в табл. 1 відображено обсяг надходжень від сплати туристичного збору, який у I півріччі 2019 року становив 57,9 млн грн, що на 71,2% більше, ніж у I півріччі 2018 року (у I півріччі 2018 року – 33,8 млн грн).

До ТОП-5 областей України за найбільшими обсягами надходжень від сплати туристичного збору, що надійшли до місцевих бюджетів, у I півріччі 2019 року, ввійшли: м. Київ – 22,8 млн грн (39,3% загальної суми); Львівська обл. – 7,7 млн грн (13,4% загальної суми); Одеська обл. – 3,4 млн грн (5,8% загальної суми); Дніпропетровська обл. – 3,1 млн грн (5,4% загальної суми); Івано-Франківська обл. – 2,9 млн гривень (5,0% загальної суми) [13].

Водночас слід зазначити, що, з огляду на географічне положення, різноманітність природно-екологічних ландшафтів, рослинного і тваринного світу, акваторій водного дзеркала, наявність унікальних історичних пам'яток, туристичний сектор Південного регіону України має значний інноваційно-інтеграційний потенціал.

На нашу думку, туристична індустрія може стати тим рушієм, що сприяє підвищенню рівня суспільного життя. Наприклад, для підвищення конкурентоспроможності підприємств туристичного бізнесу є необхідним стрімкий розвиток харчової галузі, галузей з виробництва промислових товарів масового попиту, які визначають масштаби розвитку туризму. Разом з тим, ринок туристичних послуг можна розглядати як один з важливих індикаторів соціально-економічного розвитку регіону, оскільки попит на туристичні послуги визначається не тільки якістю самих послуг, але і рівнем розвитку транспортної інфраструктури, сфери громадського харчування, роздрібної торгівлі, тощо. Інноваційний розвиток регі-

**Інформація щодо сплати туристичного збору до місцевих бюджетів
у 2015–2018 рр. та I півріччі 2019 р., тис грн**

№ з/п	Назва області	2015	2016	2017	6'2018	2018	6'2019
1	Вінницька	394,7	483,8	163,5	209,3	767,4	266,6
2	Волинська	491,8	584,6	157,4	192,1	340,9	77,5
3	Дніпропетровська	2 084,9	2 523,5	813,1	1 099,4	3 099,5	181,9
4	Житомирська	452,2	544,8	215,9	246,9	776,9	214,7
5	Закарпатська	2 901,6	3 802,0	1 179,3	1 605,2	2 766,0	72,3
6	Запорізька	2 711,6	3 665,9	449,4	528,7	1 466,1	177,3
7	Івано-Франківська	3 021,6	3 699,4	1 886,7	2 359,9	2 881,9	22,1
8	Київська	1 560,0	2 326,9	637,7	1 026,8	2 561,2	149,4
9	Кіровоградська	203,3	259,3	98,4	110,6	178,9	61,8
10	Львівська	10 733,1	13 417,6	4 681,4	6 068,8	7 743,6	27,6
11	Миколаївська	1 429,1	1 832,6	220,8	373,0	678,0	81,8
12	Одеська	9 064,0	11 550,7	1 668,2	2 070,7	3 387,2	63,6
13	Полтавська	1 076,7	1 341,0	432,1	532,7	1 100,0	106,5
14	Рівненська	308,7	355,7	128,2	139,8	356,2	154,8
15	Сумська	289,2	332,2	128,5	154,9	435,8	181,5
16	Тернопільська	292,5	402,0	120,4	165,2	269,6	63,2
17	Харківська	2 495,6	2 979,6	1 118,6	1 405,1	1 990,3	41,7
18	Херсонська	2 702,9	3 690,4	169,1	270,0	876,6	224,7
19	Хмельницька	508,8	731,5	197,2	273,8	710,2	159,5
20	Черкаська	545,5	724,1	159,7	231,6	850,8	267,4
21	Чернівецька	418,8	527,2	177,0	218,4	363,3	66,4
22	Чернігівська	444,5	599,4	160,5	232,9	567,3	143,6
23	м. Київ	25 147,1	32 983,6	10 947,1	13 900,1	22 763,4	63,8
Усього по Україні		70 234,5	90 725,8	26 201,8	33 825,8	57 914,7	71,2

Джерело: за даними Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільськогосподарства України (без рахування даних по АР Крим та областей зони ОСС), [13].

ону на основі кластеризації полягає також в можливості зниження різного роду економічних ризиків, пов'язаних із вузькою галузевою спеціалізацією територій. Особливо яскраво це проявляється для територій Центрального регіону України, що мають переважно сільськогосподарську орієнтацію. У контексті проблем раціональної просторової організації, з урахуванням мінливих конкурентних умов, і тих потреб підприємств туристичної індустрії, що інтегровані в кластер, стають перспективними ті аспекти зростання, що здатні генерувати всю економічну структуру регіону.

Структурно інноваційний розвиток регіону на основі кластеризації забезпечується наявністю базових чинників і умов, що може бути представлено в модельному вигляді (рис. 1).

Згідно рис. 1 до базуютьоруючих факторів розвитку туристичного кластера, в першу чергу, слід віднести фактори природного походження, що визначають географічне положення регіону, природно-кліматичні умови, а також наявність унікальних ландшафтів, історичних пам'яток, тощо. Також базовими факторами

розвитку туризму є трудові ресурси певного рівня кваліфікації, інвестиційні та матеріально-технічні ресурси.

Ефективна реалізація ресурсного потенціалу туристичної сфери забезпечується наявністю відповідної інфраструктури послуг. Причому слід зауважити, що роль даної інфраструктури полягає не тільки у створенні можливостей використання базових ресурсів, але й у підвищенні ступеня інноватизації технологій такого використання, зокрема таких, що забезпечують збереження природи, підтримання екологічного балансу. До забезпечувальної інфраструктури слід віднести: сферу охорони здоров'я та освіти, транспортну, інженерну та енергетичну інфраструктури, а також телекомунікаційну, виробничо-ділову і фінансову інфраструктури. З огляду на багатокладність галузевих і регіональних економік, для успішного розвитку кластерного потенціалу індустрії туризму необхідно є розробка таких механізмів розвитку інфраструктури, які б забезпечували виробничо-організаційну єдність локальних форм господарювання, можливість

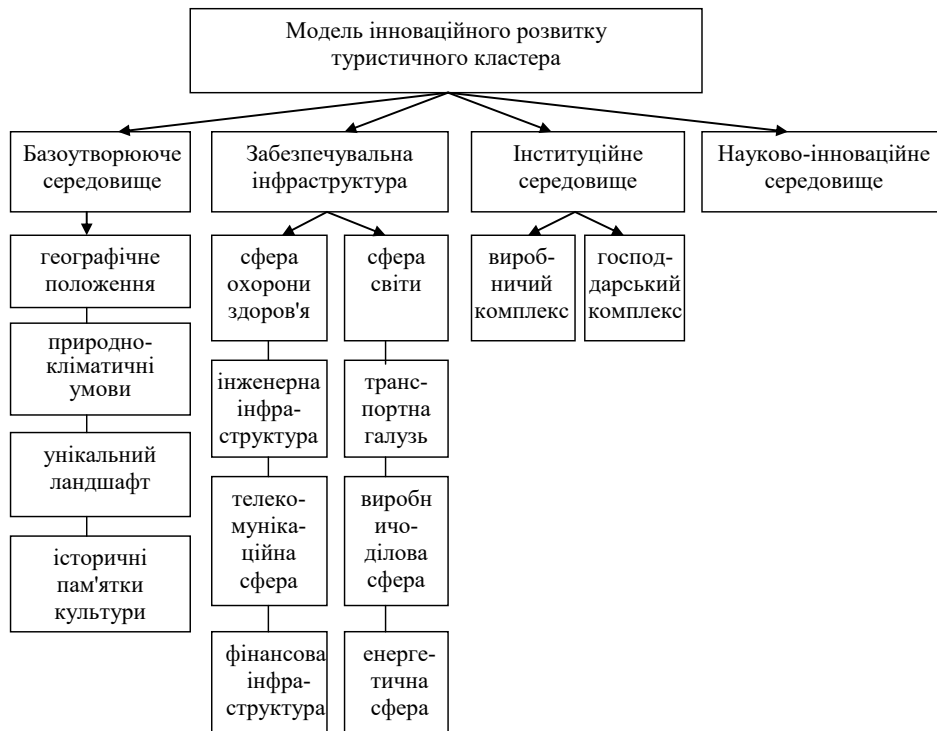

Рис. 1. Інфологічна модель інноваційного розвитку туристичного кластера

Джерело: запропоновано автором

гнучкого і мобільного внутрішньо регіонального розвитку.

Іншою необхідною умовою реалізації інтеграційного потенціалу індустрії туризму є наявність сприятливого інституційного середовища, орієнтованого на синергію виробничо-господарських комплексів регіону (туристично-рекреаційного, транспортно-логістичного, інфраструктурного, тощо). З огляду на неоднаковий соціально-економічний потенціал окремих територій регіону і їх різну галузеву спеціалізацію, необхідно, щоб регіональна політика містила інституційні механізми, що стимулюють не просто реалізацію сукупності одиничних проектів розвитку туристичної індустрії, а взаємопов'язаний комплекс таких проектів, які б дали змогу сконструювати просторову матрицю міжгалузевих взаємодій.

Для прискорення процесів модернізації та інноватизації індустрії туризму, запобігання консервації в ній застарілих технологій, на нашу думку є доцільним внесення до моделі інноваційного розвитку туристичного кластера науково-інноваційних чинників його розвитку. Слід зазначити, що нами кластер розглядається як інноваційна структура, функціонування якої спрямоване на підвищення конкурентоспроможності усіх господарюючих суб'єктів, що входять до нього, на основі наукоємності та технологічності своєї діяльності. У зв'язку з цим, слабе використання науково-інновацій-

них факторів розвитку туристичного бізнесу багато в чому стримує як можливості розвитку даного виду діяльності, так і можливості прояву синергетичних і мультиплікативний ефект в економіці регіону.

Узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок про те, що для розвитку туристичного регіону на засадах кластеризації, слід забезпечити взаємопов'язаність окремих підсистем регіону (інституційної, інфраструктурної, виробничо-господарської, науково-дослідної, організаційно-управлінської, тощо) в єдину регіональну стратегічну систему. Указане дасть змогу розробити принципові механізми впливу, які стимулюватимуть і/або нівелюватимуть лімітуючі фактори розвитку туристичної сфери як перспективного елемента економічного розвитку регіону.

Висновки з проведеного дослідження. Реалізація інтеграційного потенціалу індустрії туризму в розвитку економіки регіону забезпечує досягнення цілей його збалансованого розвитку в галузевому і територіальному розрізах. З теоретичних міркувань щодо створення синергетичних та мультиплікаційних ефектів туризму в економіці регіону, на нашу думку, необхідним є розроблення конкретних механізмів та інструментів у стратегіях соціально-економічного розвитку, що орієнтовані на:

– підвищення інфраструктурної облаштованості усієї території регіону;

– зниження інституційного дефіциту і залучення регіонів (галузей і сфер економічної діяльності) з відсталими технологічними укладами до проектів розвитку індустрії туризму;
– реалізацію кластерної політики в індустрії туризму як основного інструменту інноваційних перетворень, що дає змогу отримати синергетичні і мультиплікативні ефекти на основі узгодженого розвитку окремих галузевих сегментів регіональної економіки;

– орієнтацію стратегій розвитку індустрії туризму в регіоні на максимальне використання ендogenous потенціалу території за допомогою регіональної взаємодії.

Дотримання та використання вказаних ключових положень кластеризації сприятиме розвитку та реалізації туристичного потенціалу території, а також забезпечить фінансову та соціально-економічну стабільність населення туристичного регіону.

Список використаних джерел:

1. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2006 р. № 1001. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/pras/247566248> (дата звернення: 24.09.2019).
2. Манн Р.В. Теоретико-методологічні засади формування кластерної політики. *Часопис економічних реформ*. 2013. № 4(12). С. 26–32.
3. Попело О.В. Підприємницькі кластери як інноваційна домінанта модернізації економіки регіону. *Регіональна економіка*. 2014. № 2. С. 95–105.
4. Fedulova S., Komirna V. Conceptual approaches to study the innovative development of regional socio-economic systems. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2017. 3(5). P. 412–420.
5. Рудь Н.Т. Інноваційний потенціал регіону: нові підходи до оцінки. *Регіональна економіка*. 2011. № 4. С. 140–150.
6. Безхлібна А.П. Еволюція сутності формування теоретичних основ конкурентоспроможності регіону. *Бізнес Інформ*. 2017. № 5. С. 14–19.
7. Беляев С.В. Системный подход к управлению экономикой региона. *Вестник Тамбовского университета. Серия «Гуманитарные науки»*. 2009. № 11(79). С. 119–123.
8. Gebhardt Ch. The transfer of corruptive routines from old industrial regions to innovation clusters: a blind spot in innovation studies. *A Journal of University-Industry-Government Innovation and Entrepreneurship*, 2017. URL: <https://triplehelixjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s40604-017-0046-0> (дата звернення: 24.09.2019).
9. Fundeanua D., Badele C. The impact of regional innovative clusters on competitiveness. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 124, 2014, P.405–414.
10. Андрусів У.Я. Поняття «кластер» та його різноманітність трактування у працях зарубіжних вчених. IV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми формування нової економіки XXI століття» (22–23 грудня 2011 року). Дніпро, 2011. URL: <http://www.confcontact.com/20111222/5andrusiv.php> (дата звернення: 22.09.2019).
11. Porter M. Clusters and the new economics of competition. *Harvard Business Review*. 1998. 76(6). P. 77–90.
12. Kozhukhivska R., Parubok N., Petrenko N., Podzihun S., and Udoenko I. Methods of assessment of efficiency of creating regional innovative clusters for dynamic development of economics. *Investment Management and Financial Innovations*, 14(3), pp. 302–312, 2017. URL: <https://businessperspectives.org/component/zoo/methods-of-assessment-of-efficiency-of-creating-regional-innovative-clusters-for-dynamic-development-of-economics> (дата звернення: 23.09.2019).
13. Аналітика та статистика. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. 2019. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=be44a1a7-69b3-4a77-a86a-447499abcdd6&tag=Analitika&isSpecial=true> (дата звернення: 23.09.2019).

References:

1. Pro zatverdzhennya Derzhavnoyi strategiyi regionalnogo rozvitku na period do 2020 roku [On Approval of the State Regional Development Strategy for the Period up to 2020]. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine*. 21.07.2006. № 1001. Available at: <https://www.kmu.gov.ua/ua/pras/247566248> (дата звернення: 24.09.2019).
2. Mann R.V. (2013) Teoretyko-metodolohichni zasady formuvannia klasternoi polityky [Theoretical and methodological principles of cluster policy formation]. *Journal of Economic Reforms*. 4(12), pp. 26-32 (in Ukrainian)
3. Popelo O.V. (2014) Pidprijemnytski klasteri yak innovatsiina dominanta modernizatsii ekonomiky rehionu [Entrepreneurial clusters as an innovative dominant in the modernization of the region's economy]. *Economics of Regional*, 2, p. 95–105 (in Ukrainian)

4. Fedulova S., Komirna V. (2017) Conceptual approaches to study the innovative development of regional socio-economic systems. *Baltic Journal of Economic Studies*. 3(5). p. 412–420 (in English)
5. Rud N.T. (2011) Innovatsiyni potentsial rehionu: novi pidkhody do otsinky [Innovative potential of the region: new approaches to evaluation]. *Economics of Regional*, 4, p. 140–150 (in Ukrainian)
6. Bezkhlibna A.P. (2017) Evoliutsiia sutnosti formuvannia teoretychnykh osnov konkurentospromozhnosti rehionu [Evolution of the essence of forming the theoretical foundations of the region's competitiveness]. *Business Inform*, vol. 5, pp. 14–19 (in Ukrainian)
7. Belyaev S.V. (2009) Sistemnyi podhod k upravleniyu ekonomikoy regiona [A systematic approach to managing the region's economy]. *Bulletin of the Tambov University. «Humanities» series*. 11(79), pp. 119–123 (in Russian)
8. Gebhardt Ch. (2017) The transfer of corruptive routines from old industrial regions to innovation clusters: a blind spot in innovation studies. *A Journal of University-Industry-Government Innovation and Entrepreneurship*, Available at: <https://triplehelixjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s40604-017-0046-0> (accessed 24 September, 2019).
9. Fundeanua D., Badele C. (2014) The impact of regional innovative clusters on competitiveness. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 124. pp. 405–414 (in English)
10. Andrusiv U.I. (2011) Poniattia «klaster» ta yoho riznomanitnist traktuvannia u pratsiakh zarubizhnykh vchenykh [The concept of «cluster» and its variety of interpretation in the works of foreign scholars]. Proceedings of the *Problemy formirovaniya novoy ekonomiki XXI veka (Ukraine, Dnipro, 22–23 December, 2011)*, Available at: <http://www.confcontact.com/20111222/5andrusiv.php> (accessed 22 September, 2019).
11. Porter M. (1998) Clusters and the new economics of competition. *Harvard Business Review*, vol. 76, no. 6. pp. 77–90 (in English)
12. Kozhukhivska R., Parubok N., Petrenko N., Podzihun S. and Udovenko I. (2017) Methods of assessment of efficiency of creating regional innovative clusters for dynamic development of economics. *Investment Management and Financial Innovations*, vol. 14, no. 3, pp. 302–312, Available at: <https://businessperspectives.org/component/zoo/methods-of-assessment-of-efficiency-of-creating-regional-innovative-clusters-for-dynamic-development-of-economics> (accessed 23 September, 2019) (in English)
13. Analitika ta statistika (2019) [Analytics and statistics]. The Ministry of Economy, Trade and Agriculture of Ukraine. Available at: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=be44a1a7-69b3-4a77-a86a-447499abcdd6&tag=Analitika&isSpecial=true> (accessed 23 September, 2019)